

قابلیت‌ها و فرصت‌های نظریه‌پردازی اسلامی - ایرانی روابط بین‌الملل

علی اکبر علیخانی*

۴۷

چکیده

این مقاله در پی تبیین این مسئله است که قابلیت‌ها و فرصت‌های نظریه‌پردازی اسلامی - ایرانی روابط بین‌الملل در ایران کدامند؟ برای پاسخ به این پرسش، ابتدا «قابلیت‌ها» و «فرصت‌ها» ی موجود مورد تبیین قرار گرفته‌اند و هدف از «نظریه‌پردازی» روشن شده است. قابلیت‌های نظریه‌پردازی ابتدا به دو دسته ۱. قابلیت‌های نظری تاریخی و ۲. قابلیت‌های نظری عملی روزآمد، تقسیم شده‌اند. قابلیت‌های نظری تاریخی عبارت‌اند از: ۱. آموزه‌های ایران باستان در زمینه روابط بین‌ملت‌ها ۲. تجارب تاریخ تمدن اسلام و ایران و ۳. منبع غنی ادبیات فارسی. قابلیت‌های نظری عملی روزآمد عبارت‌اند از: ۱. امکان بازخوانی قرآن، سنت و سیره ائمه شیعه ۲. امکان دستیابی به دانش و تخصص مورد نیاز، و ۳. ژئوپلیتیک ایران. فرصت‌های نظریه‌پردازی اسلامی - ایرانی روابط بین‌الملل عمدتاً تابع شرایط هستند و به تناسب زمان تغییر می‌کنند، فرصت‌های موجود به سه دسته به شرح زیر تقسیم شده‌اند: ۱. شرایط بین‌المللی در حال گذار ۲. امکان طرح نگرش‌ها و مکاتب جدید ۳. گفتمان انقلاب اسلامی. اما نظریه‌پردازی ایرانی - اسلامی می‌تواند با سه هدف صورت گیرد:

۱. فهم واقعیت‌ها و مسائل روابط بین‌الملل
۲. واکنش به سیاست‌ها و اقدامات سایر بازیگران برای حفظ و تأمین منافع
۳. کنش و مواجهه فعالانه در نظام بین‌الملل به منظور تغییر جهت‌ها و ساختارها.

واژگان کلیدی: نظریه‌پردازی، روابط بین‌الملل، ایرانی، اسلامی، علوم انسانی بومی.

۱. دانشیار روابط بین‌الملل دانشگاه تهران

* aliakbaralikhani@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۳/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱۰/۲۰

فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره دوم، شماره پیاپی سه، صص ۴۷-۷۲

مقدمه

اگر هدف از تأسیس دانشگاه‌ها و مراکز علمی پژوهشی را، برآوردن نیازهای هر جامعه‌ای بدانیم، استادان و صاحب‌نظران روابط بین‌الملل در ایران نیز باید بتوانند در جهت فهم واقعیت‌های نظام بین‌الملل و تأمین منافع کشور خود در عرصه بین‌الملل، به ارائه راهکارهای علمی منسجم و نظام‌مند بپردازند که یکی از شیوه‌های آن ارائه نظریه است. پرسش اصلی مقاله این است که قابلیت‌ها و فرصت‌های نظریه‌پردازی اسلامی - ایرانی روابط بین‌الملل در ایران کدامند؟ برای پاسخ به این پرسش، باید «قابلیت‌ها» و «فرصت‌ها» ی موجود مورد تبیین قرار گیرند و هدف از «نظریه‌پردازی» روشن شود. قابلیت‌های نظریه‌پردازی به طور واقعی یا ذاتی وجود دارند و آن‌ها را به دو دسته ۱. قابلیت‌های نظری تاریخی و ۲. قابلیت‌های نظری عملی روزآمد، تقسیم می‌کنیم.

فرصت‌های نظریه‌پردازی اسلامی - ایرانی روابط بین‌الملل عمدتاً تابع شرایط هستند و به تناسب زمان تغییر می‌کنند، فرصت‌های موجود به سه دسته به شرح زیر تقسیم می‌شوند: ۱. شرایط بین‌المللی در حال گذار ۲. امکان طرح نگرش‌های و مکاتب جدید ۳. گفتمان انقلاب اسلامی.

اما نظریه‌پردازی ایرانی - اسلامی می‌تواند با سه هدف صورت گیرد که در پایان مقاله به آن پرداخته شده است، این اهداف عبارت‌اند از:

۱. فهم واقعیت‌ها و مسائل روابط بین‌الملل
 ۲. واکنش به سیاست‌ها و اقدامات سایر بازیگران برای حفظ و تأمین منافع
 ۳. کنش و مواجهه فعالانه در نظام بین‌الملل به منظور تغییر جهت‌ها و ساختارها
- قابلیت‌ها و فرصت‌های مورد بحث، کمتر می‌تواند ما را در هدف اول یاری کنند چون فهم واقعیت‌ها و مسائل موجود و ایفای هر گونه نقش، باید در داخل گفتمان موجود و مسلط صورت گیرد. در هدف دوم تا حدی می‌تواند کمک‌کننده باشد چون هرگونه واکنش به اقدامات سایر بازیگران و تعامل با آنان، هم باید متناسب با واقعیت‌های موجود و نظم حاکم صورت گیرد و هم می‌تواند مبتنی بر داشته‌های خودمان باشد. قابلیت‌ها و فرصت‌های مذکور، در هدف سوم کاملاً مورد استفاده و مورد

اتکا خواهد بود. ضمن اینکه در این هدف نیز نمی‌توان بدون در نظر گرفتن شرایط بین‌المللی، گفتمان‌های موجود، و نگرش‌ها و منافع سایر بازیگران، قدمی برداشت. در پایان مقدمه اشاره به چند نکته ضروری می‌نماید، نخست اینکه وظیفه این مقاله صرفاً تبیین «قابلیت‌ها فرصت‌ها» ی نظریه‌پردازی ایرانی اسلامی روابط بین‌الملل بوده است. طبیعی است که برای رسیدن به مرحله نظریه‌پردازی، فقط استفاده از قابلیت‌ها و فرصت‌ها کافی نیست، و باید آسیب‌ها، موانع، روش‌ها و سایر الزمات نیز شناسایی و بحث شوند که از موضوع این مقاله خارج بوده است. دوم اینکه موضوع مقاله اساساً جدید است و متون، ادبیاتی و منابعی در مورد آن وجود ندارد، با این حال تلاش شد بحث منسجمی سامان داده شود.

۱. نظریه و نظریه‌پردازی در روابط بین‌الملل

در خصوص تعریف نظریه یا چپستی آن، سه دیدگاه عمده وجود دارد، نخست دیدگاه ذهنی‌گرایان که نظریه را به دستگاهی قیاسی اطلاق می‌کنند که دارای مجموعه‌ای از قضایای به هم پیوسته‌ای است که متشکل از عناصر تصویری و ذهنی هستند، اعتبار این عناصر از اصول موضوعه و بدیهی نشأت می‌گیرند و این اصول دارای انسجام و سازگاری درونی هستند و عقل و فهم متعارف درستی آن‌ها را تأیید می‌کنند.^۱ دوم دیدگاه عینی‌گرایان و تجربه‌گرایان، که نظریه را خلاصه‌ای انتظام‌یافته از داده‌ها می‌دانند که در ذهن منعکس شده و از تعمیم یافته‌های تجربی به دست آمده است.^۲ بر این اساس، تصور، تخیل یا توضیحاتی که مبتنی بر مشاهده و تجربه نباشد جایی در نظریه‌پردازی ندارد و نظریه صرفاً از طریق گردآوری شواهد و یافته‌های تجربی و نشان دادن همبستگی بین یافته‌ها و تبیین آن‌ها از طریق استقراء به دست آمده است.^۳ سوم دیدگاه معرفت‌شناسانه که تعدیل و تلفیق دو دیدگاه فوق است و تعاریف مختلفی ذیل آن آمده

۱. هال هلزی و ویلیام لوئیس، تاریخ و فلسفه علم، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران: انتشارات سروش ۱۳۶۳، ص ص ۴۵ - ۳۲

۲. بهاء‌الدین خرمشاهی، پوزیتیویسم منطقی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۱، ص ۲۷

۳. غلامعباس توسلی، نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۰، ص ۲۴

است.^۱ در این دیدگاه، به قدرت تبیین نظریه توجه می‌شود و اینکه نظریه بتواند از آزمون منطقی و تجربی موفق بیرون آید.^۲ به نظر ایان باربور، نظریه نوعی چارچوب مفهومی مدونی است که می‌توان قوانین را از آن استخراج کرد، البته نظریه شمولیت و کلیت بیشتری از قانون دارد و به همین دلیل گستره بیشتری از پدیده‌ها را می‌تواند تفسیر کند، همچنین هر نظریه‌ای، قوانین شناخته شده قبلی را در آن زمینه در بر می‌گیرد.^۳ همپل نظریه را دستگاه انتظام‌یافته‌ای می‌داند که برای پدیده‌های متنوع خارجی، تبیین یکسانی ارائه می‌دهد و مجموعه تقریباً واحدی از قوانین رفتاری را بر پدیده‌ها حاکم می‌داند.^۴ فرامرز رفیع‌پور نیز نظریه را مجموعه‌ای به هم پیوسته و نظام‌مند از گزاره‌ها می‌داند که بیانگر بخشی از واقعیت هستند.^۵

در خصوص نظریه‌پردازی در روابط بین‌الملل و ابعاد مختلف آن مباحث فراوانی از سوی اندیشمندان مطرح شده است، این مباحث از امکان یا امتناع نظریه‌پردازی در عرصه روابط بین‌الملل شروع می‌شود، و تا پیچیدگی‌های نظریه‌پردازی در این عرصه، و این که آیا می‌توان به ظهور نظریه‌های مهم و جدی امید داشت ادامه می‌یابد.^۶ ما این مناقشات را وا می‌گذاریم و عجزاً نظر دکتر سیف‌زاده را می‌پذیریم که نباید در دام مجادلات لفظی و جزئی گرفتار شد، به نظر او «هدف از نظریه‌پردازی، ارائه توضیحی متقن از فرایندهای مبتنی بر روابط انسانی» در عرصه سیاست و روابط بین‌الملل است، تا زمانی که یک نظریه، قدرت تبیین وقایع و روندهای سیاسی اجتماعی را دارد باید آن را پذیرفت.^۷ والتز که در تقسیم‌بندی دانشمندان سنتی جای می‌گیرد اهمیت و عصاره هر

۱. رک: سیدحسین سیف‌زاده، نظریه‌پردازی در روابط بین‌الملل؛ مبانی و قالب‌های فکری، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۹ ص ۲۸.
۲. ایان باربور، علم و دین، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲، ص ۱۷۳.
۳. همان.
۴. کارل همپل، فلسفه علوم طبیعی، ترجمه حسین معصومی همدانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹، ص ۹۳.
۵. فرامرز رفیع‌پور، کندوکاوها و پنداشتها، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷، ص ۵۹.
۶. ر. ک: سیدحسین سیف‌زاده، پیشین، ص ۱۹ - ۱۵.
۷. همان، ص ۲۰.

نظریه را پیوند بین مفاهیم نظری و متغیرهای جوهری روابط، در صحنه واقعی بین‌الملل می‌داند، به نظر او بدون مفاهیم نظری، ما قادر به درک درست واقعیت‌ها نخواهیم بود و ما به فرضیه‌های ذهنی اولیه‌ای نیاز داریم تا ما را در جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های مناسب کمک کنند، در خصوص شکل‌گیری نظریه، والتز مهم‌ترین عامل را خلاقیت ذهنی می‌داند که در گرو کشف و شهود است و باید در قالب یک اندیشه منسجم ارائه شود، در سایه این خلاقیت ذهنی است که داده‌ها و اطلاعات جمع‌آوری شده و تحلیل می‌شود و روابط ضروری بین پدیده‌ها قابل تشخیص خواهد بود.^۱

۵۱

از سوی دیگر کاپلان با رویکرد پوزیتیویستی، نظریه‌پردازی درست را مبتنی بر واقعیت‌های عینی می‌داند و برای ذهن نقش ثبت‌کننده قائل است و تأکید کرده که توجه به یافته‌های شهودی و ذهنی، موجب انحطاط نظریه‌پردازی شده است، او وظیفه نظریه‌پرداز را ارائه قوانین کلی می‌داند نه پرداختن به مصادیق و پاسخ به پرسش‌های مصداقی که در موضوعی خاص پیش آمده است، کاپلان مراحل مختلف تدوین نظریه را به شرح زیر برمی‌شمارد:^۲

۱. توصیف واقعیت از طریق فروکاستن متغیرها به موارد اصلی
۲. کشف تأثیر محرک‌های مختلف بر روابط و رفتارهای واقعی
۳. تعمیم یافته‌ها در قالب گزاره‌ها و قضایا
۴. تبدیل قضایا به اصول متعارف و مرتبط با همدیگر
۵. تعیین سطح و میزان تأثیر عوامل تأثیرگذار (خرد - کلان)
۶. نظریه‌پردازی با دو هدف شناخت تجربی واقعیت و ارائه راهکارهای هنجاری
۷. آزمون منطقی و تجربه نظریه.

فرد چرنوف در کتاب نظریه و زبر نظریه در روابط بین‌الملل، با نگاهی جدیدتر بحث خود را در خصوص نظریه‌پردازی در سه سطح مطرح کرده است، نخست سطح سیاست‌گذاری^۳، که همان تصمیمات اجرائی است، دوم سطح نظریه^۱، که دو سنت

۱. همان، ص ص ۲۱ - ۲۰، به نقل از:

Kenneth n. waltz "laws and Theories", Theory of International politics, pp. 1 - 18

۲. همان، ص ص ۲۳-۲۲

3. Policy decision - making

نظریه‌پردازی یعنی واقع‌گرایی و آرمان‌گرایی را شامل می‌شود و سوم سطح «زبر نظریه»^۲، که به آن سطح «روش‌شناختی» یا «فلسفی» نیز گفته می‌شود و در مورد اصولی بحث می‌کند که مبنای نظریه‌پردازی هستند و چگونگی انتخاب بهترین نظریه را تعیین می‌کنند^۳ و این خود بحث عمیقی است که با باورها و اعتقادات، مذهب و فرهنگ افراد و جوامع ارتباط پیدا می‌کند و برای جوامعی مثل ایران، که در صدد وارد شدن به عرصه‌های نظریه‌پردازی است شاید مناسب‌تر باشد که از سطح «زبر نظریه» شروع کند.

۲. نظریه پردازی اسلامی ایرانی

قبل از ورود به بحث، باید این ابهام روشن شود که نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل به چه معنی است؟ به چه مناسبت سه مفهوم «نظریه‌پردازی»، «اسلامی» و «ایرانی» کنار هم قرار گرفته‌اند و اساساً نظریه‌پردازی در روابط بین‌الملل چه ارتباطی با مذهب یا ملیت دارد؟ ممکن است به همان اندازه که واژه مرکب فوق برای برخی از پژوهشگران و استادان روشن، منطقی و قابل قبول باشد، برای برخی دیگر از ابهام محتوایی و ساختاری برخوردار بوده، و به دلایل علمی و معرفتی، ترکیب درستی نباشد. توضیحات کوتاه نگارنده به اضافه مراجعه علاقمندان به پژوهش سیدجلال دهقانی^۴، شاید تا حدی بتواند راه را برای ادامه بحث در این مقاله فراهم کند. دکتر دهقانی ابتدا بحث مستند و مستدلی در خصوص امکان یا امتناع نظریه اسلامی روابط بین‌الملل مطرح کرده و با بیان دیدگاه‌های مختلف امتناع، به هر کدام پاسخ گفته است، در ادامه با اعتقاد به امکان وجود نظریه اسلامی روابط بین‌الملل، رویکردهای مختلف را در این دیدگاه بیان کرده و به تعریف نظریه روابط بین‌الملل از منظر هر کدام از رویکردها پرداخته

1. Theory

2. Meta theory

۳. فرد چرنوف، نظریه و زبر نظریه در روابط بین‌الملل، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر نی، ۱۳۸۸، ص ۱۸ - ۱۷.

۴. سید جلال دهقانی فیروزآبادی، «چگونگی و چیستی نظریه اسلامی روابط بین‌الملل» پژوهشنامه علوم سیاسی، فصلنامه انجمن علوم سیاسی ایران، شماره ۱۸، بهار ۸۹، ص ۱۳۸ - ۱۱۳.

است، و خود با ارایه رویکرد جدیدی به نام «تکنرگرای تأسیسی» نظریه اسلامی روابط بین‌الملل را چنین تعریف می‌کند:

«مجموعه‌ای از گزاره‌های منطقی همساز و مرتبط مبتنی بر پیش‌فرض‌های برگرفته از منابع و معارف اسلامی به روش تجربی، عقلی، شهودی و نقلی، که دیدگاه و ایده نظام‌مند و دقیقی را در مورد روابط و نظم بین‌المللی بیان می‌دارد. این گزاره‌ها با توجه به ماهیت تجربی، عقلی، شهودی و نقلی خود، بر اساس شواهد تجربی، عقلی و نقلی، موجه و معتبر می‌شوند.»^۱

۵۳

قابلیت‌ها و فرصت‌های نظریه‌پردازی اسلامی - ایرانی روابط بین‌الملل

دکتر دهقانی در پژوهش خود تبیین و اثبات کرده که اولاً نظریه اسلامی روابط بین‌الملل می‌تواند وجود داشته باشد، و ثانیاً در صورت وجود، ابعاد و کم و کیف این نظریه چه و چگونه خواهد بود. با پذیرش این بحث و قائل شدن به امکان وجود نظریه اسلامی روابط بین‌الملل، حال بحث ما این است که نظریه اسلامی روابط بین‌الملل، ممکن است بتواند پسوند‌های دیگری از جمله پسوند ملیتی نیز بگیرد که بحث نظریه اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل مطرح می‌شود - همچنانکه می‌تواند نظریه اسلامی عراقی روابط بین‌الملل، نظریه اسلامی مصری روابط بین‌الملل و مواردی از این قبیل هم مطرح شود، - که در اسلامیت مشترک خواهند بود - و منظور از آن می‌تواند یکی از سه شق زیر باشد: نخست اینکه نظریه اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل، صرفاً توسط یک نظریه‌پرداز ایرانی مسلمان مطرح شود، فارغ از اینکه محتوا و جهت‌گیری آن چه باشد، دوم اینکه نظریه اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل علاوه بر اینکه توسط یک ایرانی مطرح می‌شود و دارای جوهره اسلامی است، متناسب با بستر و شرایط فرهنگی، اجتماعی و ژئوپلیتیک ایران پرداخته شده باشد و تأمین منافع این کشور را در نظر بگیرد، سوم اینکه نظریه‌پردازی دارای جوهره اسلامی باشد و متناسب با بستر و شرایط فرهنگی، اجتماعی و ژئوپلیتیک ایران و در جهت تأمین منافع ایران پرداخته شده باشد فارغ از اینکه چه کسی، از چه ملیتی، و با چه مذهبی آن را ارائه دهد. شاید بتوان با تسامح، هر سه نوع نظریه‌پردازی را «اسلامی - ایرانی» دانست، اگر چه شق اول و دوم دارای ملاحظات است و شق سوم در عمل بعید می‌نماید ولی اگر اتفاق بیفتد باید از آن استقبال کرد. اگر

۱. همان، ص ۹-۱۲۸.

استادانی از اساس با مفهوم «نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل» مخالف باشند و نظریه‌پردازی روابط بین‌الملل را تابع متغیرهایی مثل مذهب و ملیت ندانند، برای جلب توافق و همراهی آنان در این مقاله، این نکته را مطرح می‌کنیم که نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل، نظریاتی است که یک ایرانی مسلمان آن‌ها را ارائه می‌دهد. بر فرض که نظریه‌های روابط بین‌الملل کاملاً در چارچوب‌های علمی و فارغ از مذهب و ملیت باشند، پرسش اینجاست که چرا همیشه غیر ایرانیان غیرمسلمان - و عمدتاً غربی‌ها - این نظریه‌های علمی را می‌پردازند و سایرین آن‌ها را مورد بحث و مطالعه و تدریس قرار می‌دهند و چرا ما همیشه مصرف‌کننده و استفاده‌کننده این نظریه‌ها بوده‌ایم؟ در این مقاله بحث این است که همین نظریه‌های علمی فارغ از زمان و مکان و مذهب و ملیت را، ایرانیان مسلمان نیز ارائه دهند تا هم خودمان و هم دیگران از آن‌ها استفاده کنند و در دنیای نظریه‌پردازی، فقط نظاره‌گر و مصرف‌کننده نباشند. با توجه به توضیحاتی که تا اینجا ارائه شد، به تبیین قابلیت‌ها و فرصت‌های نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل می‌پردازیم.

۳. قابلیت‌های نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی

قابلیت‌های نظریه‌پردازی، آن دسته از توانایی‌ها، امکان‌ها و شرایط مناسبی هستند که بالقوه یا بالفعل، به صورت واقعی یا ذاتی وجود دارند و می‌توان از آن‌ها در جهت نظریه‌پردازی بهره گرفت. این قابلیت‌ها به طور کلی به دو دسته تقسیم می‌شوند، دسته اول قابلیت‌های نظری تاریخی، و دسته دوم قابلیت‌های نظری عملی روزآمد، که به توضیح هر کدام می‌پردازیم.

۳-۱. قابلیت‌های نظری تاریخی

قابلیت‌های نظری تاریخی قابلیت‌هایی هستند که در طول تاریخ دانش و تمدن اسلام و ایران ایجاد شده‌اند و هم‌اکنون به عنوان گنجینه‌ای از تاریخ و تجربه علمی می‌توانند در خدمت نظریه‌پردازی قرار گیرند، این قابلیت‌ها از دو ویژگی اساسی برخوردارند، نخست اینکه تاریخی هستند، دوم اینکه نظری هستند و صرفاً در ابعاد نظری یا تئوریک

می‌توانند در نظریه‌پردازی‌های امروز ما مؤثر باشند. قابلیت‌های نظری تاریخی به سه دسته به شرح زیر تقسیم می‌شوند:

۳-۱-۱. آموزه‌های ایران باستان در زمینه روابط بین‌ملت‌ها

ظهور کوروش ۵۵۹-۵۲۹ پیش از میلاد و بنیادگذاری امپراطور بزرگ هخامنشی، تحول بزرگی در نظام بین‌الملل آن روز به شمار می‌آید. روابط خارجی هخامنشیان و استراتژی‌های اتخاذ شده توسط آنان در قالب‌های مختلفی مثل دیپلماسی تسامح، دیپلماسی صلح، دیپلماسی جنگ، و اتخاذ روش‌های دیپلماتیک در منازعات منطقه‌ای و بین‌المللی و در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و ... به روشنی قابل ردیابی و قابل بحث و تحلیل است.^۱ با انجام پژوهش‌های تخصصی می‌توان زوایای پنهان و پیچیده این دیپلماسی را در قالب نظریه‌پردازی‌ها تبیین کرد. همچنین روابط خارجی دولت اشکانی با روم به خصوص در دوره مهرداد دوم (۱۲۴-۸۸) پیش از میلاد وقایع پرفراز و نشیبی را پشت سر گذاشته و استراتژی‌ها و سیاست‌های پیچیده و متناسب با آن شرایط زمانی را اتخاذ کرده است.^۲ هدف از ذکر دو مصداق فوق از میان صدها مصداق مشابه، این بود که نشان داده شود تجربه‌ها و زمینه‌های فراوانی وجود دارد که برای علاقمندان و متخصصان این مباحث می‌تواند قابل مطالعه و تحلیل باشد، و در مباحث نظریه‌پردازی ایرانی اسلامی مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

۱. رک: عبدالحسین زرین کوب، تاریخ مردم ایران، تهران، انتشارات امیرکبیر ۱۳۶۴، ص ۲۰۰ - ۱۲۸. / آملی کورت، هخامنشیان، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر ققنوس، ۱۳۷۸، ص ۷۰ - ۳۵. / زرار اسرائیل، کوروش بزرگ، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر ققنوس، ۱۳۷۴، ص ۱۵۰ - ۱۲۵. / محمد داندامایف، تاریخ سیاسی هخامنشیان، ترجمه خشایار بهاری، تهران: نشر کارنگ، ۱۳۷۱، ص ۲۰۰ - ۱۸۰ و ۲۹۹. / رومن گیرشمن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۴، ص ۲۲۰ - ۱۶۰.

۲. رک: ماریا پروسیوس، ایران باستان، ترجمه عیسی عبدی، تهران: نشر ماهی، ۱۳۸۸، ص ۱۴۰ - ۱۲۵. / یوزف ولسکی، شاهنشاهی اشکانی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۸۳، ص ۲۲۰ - ۱۰۵ / م. م. دیاکونف، اشکانیان، ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات پیام، ۱۳۵۱، ص ۱۰۰ - ۴۴.

۳-۱-۲. تجارب تاریخ تمدن اسلام و ایران

هنگام ظهور اسلام، منطقه عربستان فاقد هرگونه دولت و حکومت بود و در یک حالت بدوی به سر می‌برد.^۱ پیامبر اکرم ۶ اولین دولت متمرکز و مستقل را در شبه جزیره حجاز با مرکزیت مدینه تشکیل داد که ضمن برخورداری از ساختارهای روشن، اهداف مشخصی را پی می‌گرفت.^۲ خلفای راشدین تقریباً همان ساختار را ادامه دادند، پس از حاکمیت مطلق معاویه که متعاقب صلح با امام حسن ۷ صورت گرفت و خلافت اسلامی به ملوکیت تبدیل شد، جوهره و محتوای الگوهای قبلی کنار رفت و اعراب بدوی و در رأس آن‌ها بنی‌امیه و بعد بنی‌مروان، از یک سو تشنه قدرت و ثروت بودند و در این راه از هیچ اقدامی فروگذار نمی‌کردند، و از سوی دیگر هم از دانش و تخصص، و هم از تجربه حکومت‌داری و سیاست بی‌بهره بودند، آسان‌ترین و در دسترس‌ترین دانش و تجربه‌ای که به خدمت درآمد آن‌ها دانش و تجربه سیاست و حکومت‌داری ایران باستان بود که همراه با ایرانیان تازه مسلمان وارد دستگاه حکومت اموی شد و به تدریج رشد و گسترش یافت؛ عبدالحمید کاتب (۱۲۸۱-۵۹ ش/۱۳۲-۶۰ ق/۶۸۰-۵۷۰ م) و عبدالله بن مقفع (۱۳۸-۱۰۳ ش/۱۴۲-۱۰۶ ق/۷۵۹-۷۲۴ م) از جمله اولین سیاست‌دانان و دانشمندان با تجربه سیاسی بودند که وارد دستگاه اموی شدند و منشأ تأثیرات فراوانی بودند.^۳ پس از آن، تاریخ پرفراز و فرود سیاسی و تمدنی دنیای اسلام تا به امروز ادامه یافت و تحولات گسترده و عمیقی را پشت سر گذاشت که بخش مهمی از آن به روابط

۱. برای دیدن نمونه‌هایی ر.ک: عبدالرحمن ابن خلدون، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۶، جلد اول، صص ۲۸۱ و ۲۸۵. عبدالعزیز سالم، تاریخ عرب قبل از اسلام، ترجمه باقر صدری‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰، صص ۳۰۷ تا ۳۳۵. محمد جادالمولی، علی محمد البجاوی، محمدابوالفضل ابراهیم، ایام العرب فی الجاهلیة، بیروت: دارالجیل، ۱۴۰۸ ق، صص ۳۲ و ۷۳ و ۱۴۴ و ۲۴۶ و ۲۵۳.

۲. ر.ک: علی‌اکبر علیخانی و همکاران، سیاست نبوی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ۱۳۸۶.

۳. ر.ک: علی‌اکبر علیخانی و همکاران، اندیشه سیاسی متفکران مسلمان (مجموعه نوزده جلدی)، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ۱۳۹۰، جلد اول، صص ۳۵ و ۱۱۱.

بین ملت‌ها و سیاست خارجی آن اختصاص دارد. بحث بر سر تأیید یا رد این سیاست‌ها و استراتژی‌ها نیست، بلکه یک اقدام مهم علمی و پژوهشی، می‌تواند شناخت این روابط، استراتژی‌ها و سیاست‌ها، ریشه‌یابی آن‌ها، کشف روابط علی بین آن‌ها و در نهایت طبقه‌بندی آن‌ها در قالب نظریه‌ها و الگوهای کلان باشد که به عنوان یک تجربه تاریخی و تمدنی (منفی یا مثبت) می‌تواند مورد توجه، نقد و استفاده احتمالی قرار گیرد. این آموزه‌ها، دانش و تجربه تاریخی و تمدنی روابط بین ملت‌ها، در چهار حوزه کلی و به دو صورت می‌تواند مورد مطالعه قرار گیرد، چهار حوزه کلی عبارت‌اند از: ۱. قرآن، ۲. سنت نبوی ۶ و سیره امام علی ۷. ۳. متون فقهی و مذهبی دانشمندان مسلمان ۴. عملکرد دولت‌ها و حکومت‌های اسلامی، اما دو صورت مورد مطالعه عبارت‌اند از: ۱. صورت نظری؛ که مقصود مباحث و آموزه‌های نظری است و قرآن، دیدگاه‌های پیامبر اکرم ۶ و امام علی ۷ و مباحث فقها و دانشمندان مسلمان را شامل می‌شود، و ۲. صورت عملی؛ که سیره پیامبر ۶ و امام علی ۷، و عملکرد حکومت‌ها، دولت‌های مسلمان را در طول تاریخ در بر می‌گیرد. مطالعه و بازخوانی تمام این‌ها و حتی قاعده‌مندی آن‌ها و احتمالاً ساماندهی الگوهای متعدد، می‌تواند دستمایه اولیه و قابل‌اعتنایی برای نظریه‌پردازی در دنیای امروز باشد.

۵۷

قابلیت‌ها و فرصت‌های نظریه‌پردازی اسلامی - ایرانی روابط بین‌الملل

۳-۱-۳. منبع غنی ادبیات فارسی

زبان علوم انسانی و از جمله علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، در تاریخ علم هر کشوری ساختار و چارچوب خاص خود را داشته است، مثلاً سقراط اندیشه‌های خود را در قالب گفتگوی دو طرفه بیان کرد، و کنفیوس از طریق اندرزهای اخلاقی به بیان اندیشه‌هایش روی آورده است، در دنیای غرب، فلسفه این وظیفه را به عهده داشته و در جهان اسلام فقه و کلام، بخشی از علوم انسانی و علوم اجتماعی را در خود جای داده‌اند، اما به طور مشخص در ایران، علاوه بر علوم اسلامی شامل فقه، کلام، اخلاق، تفسیر و ...، بخش مهمی از علوم انسانی و علوم اجتماعی در ادبیات فارسی مستتر است و در قالب شعر یا نثرهای ادبی بیان شده است، شاید موجب تأسف باشد که ما فردوسی و سعدی و مولوی و نظامی، را - فقط یا در درجه اول - شاعر می‌دانیم و به عبارت دیگر آن‌ها در

حد فقط شاعر تنزل داده‌ایم، این‌ها دانشمندان بزرگ علوم انسانی و اجتماعی بوده‌اند که اتفاقاً به دلیل نبوغ بالا، دیدگاه‌ها و اندیشه‌هایشان را در قالب شعر بیان کرده‌اند. در جریان پژوهش کلان «اندیشه سیاسی متفکران مسلمان» که مدیریت آن مجموعه به‌عهده نگارنده بود، از جمله متفکرانی که اندیشه سیاسی‌اش به دلیل عمق و گستردگی قابل ارائه در یک مقاله نبود فردوسی است، و نگارش صدها مقاله و کتاب نیاز است تا بتواند ابعاد و سطوح مختلف اندیشه سیاسی فردوسی را تبیین کند، همچنانکه سعدی را می‌توان جامعه‌شناسی بزرگ و یک متفکر سیاسی عمیق دانست، ولی چون در کشور ما، و در دوران مدرن، قالب‌های علمی و دانشگاهی، از غرب وارد شده‌اند دیدگاه‌های سیاسی و فراملی سعدی و مولوی و فردوسی، به‌عنوان دانشمندان علوم انسانی و اجتماعی در چارچوب این قالب‌ها قابل فهم و ارائه نیستند.

۳-۲. قابلیت‌های نظری علمی روزآمد

قابلیت‌های نظری علمی روزآمد قابلیت‌هایی هستند که صرفاً تاریخی نیستند، بلکه متناسب با شرایط امروز و در موضوعات مختلف نظریه‌پردازی می‌توانند به ما کمک کنند و در نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل نقش اصلی ایفا نمایند. این قابلیت‌ها دارای سه ویژگی مهم هستند، نخست اینکه از ابعاد نظری برخوردارند، دوم اینکه روزآمد هستند و اگر چه ممکن است ریشه‌های تاریخی داشته باشند ولی قابل بازخوانی امروزی‌اند، و سوم اینکه عملی هستند و می‌توان براساس آن‌ها تصمیم‌گیری و اقدام کرد. قابلیت‌های نظری علمی روزآمد نیز به سه دسته به شرح زیر تقسیم می‌شوند:

۳-۲-۱. امکان بازخوانی قرآن، سنت و سیره ائمه شیعه

قرآن به عنوان کتاب آسمانی که برای هدایت و راهنمایی دنیایی بشر نازل شده، دارای آموزه‌ها و اصولی برای عمل در این دنیا است که می‌تواند مبنا و شالوده رفتارهای سیاسی، اجتماعی و بین‌المللی قرار گیرد. همچنین سنت پیامبر اسلام ۶ و سیره ائمه شیعه، دارای بخش‌های مهمی است که فرازمانی و فرامکانی است و در دوره ما نیز می‌تواند مورد استفاده و عمل قرار گیرد، طبیعی است که منظور این نیست که نظریه‌های روابط

بین‌الملل در قرآن و سنت یافت می‌شود یا اینکه قرآن و سنت می‌توانند ما را در تصمیم‌گیری‌های سیاست خارجی در یک مورد خاص راهنمایی کنند، بلکه منظور این است که قرآن و سنت و سیره ائمه ۷، جهت‌گیری کلی، اصول مبنایی، نوع نگرش به روابط بین‌انسان‌ها و جوامع، و کلیاتی از این قبیل را به روشنی به ما نشان می‌دهند، طبیعی است که نظریه‌پردازی در هر عرصه‌ای از جمله در حوزه روابط بین‌الملل، مبتنی بر مجموعه‌ای از مبانی، نگرش‌ها، اعتقادات، پیش‌فرض‌ها و نوع نگاه به انسان، سیاست، قدرت، و روابط بین‌ملت‌ها است، که ممکن است خود این‌ها در نظریه مورد بحث قرار نگیرند ولی بدون وجود این پیش‌فرض‌ها و مبانی فکری، نظریه شکل نمی‌گیرد و اساساً هر نظریه‌ای در روابط بین‌الملل، ضرورتاً ریشه در مبانی و نگرش‌های پایه‌ای پیشینی دارد.

نکته مهم در خصوص قرآن و سنت و سیره ائمه این است که این‌ها می‌توانند متناسب با شرایط زمانی و مکانی و نیازهای هر جامعه‌ای در هر دوره‌ای، مورد بازخوانی قرار گیرند و مسلمانان در هر دوره نیازهای خود را از این‌ها برگیرند و راه خود را در جهتی که قرآن و سنت مدنظر داشته‌اند پیدا کنند. شاید بتوان این منبع عظیم الهی را به اقیانوس پر از نعمتی تشبیه کرد که انسان‌ها به تناسب توان، نیاز، سطح فکر و تخصص خود از آن بهره می‌گیرند، و امکان صدها نوع استفاده از این اقیانوس وجود دارد و اتفاقاً در دوره‌های مختلف که دانش و امکانات انسان‌ها افزایش می‌یابد نوع استفاده نیز فرق می‌کند. نکته مهمی که در مورد بازخوانی به روز و متناسب قرآن و سنت با روابط بین‌الملل قابل ذکر است اینکه اغلب آثاری که تاکنون در این زمینه منتشر شده‌اند در یک فضای سنتی و ذهنی سیر می‌کنند و در این بازخوانی چندان شرایط و نیازهای روز را مدنظر قرار نداده‌اند، به عنوان مثال، دعوت، را یکی از اصول سیاسی خارجی اسلام ذکر می‌کنند در حالی که دعوت جزء رسالت‌های نبی ۶ است که از طرف خداوند مأمور به این کار است و ربطی به دستگاه دیپلماسی کشور ندارد، البته تبلیغ و ترویج دین یک امر جداگانه‌ای است، همچنانکه امر به معروف و نهی از منکر نیز قواعد و شرایط خود را دارد اما هیچکدام دقیقاً مساوی با دعوت نیست که پیامبر اسلام مأمور به آن بود و عیناً نمی‌توان گفت همان‌گونه که پیامبر اسلام ۶ مأمور به دعوت بود هر

مسلمان دیگری نیز عیناً همان وظیفه را دارد، همچنین پیامبر اسلام ۶ به دلیل عصمت و علم لدنی و اتصال به وحی الهی، به اقداماتی دست می‌زد و تصمیماتی می‌گرفت که به آسانی نمی‌توان آن را به سایر افراد تعمیم داد. بنابراین آثاری که طی دو دهه اخیر در خصوص سیاست خارجی اسلام و دیدگاه‌های اسلام در عرصه روابط بین‌الملل به نگارش درآمده‌اند ضمن اینکه ارزش و اهمیت خود را دارند و در تولید متون و ادبیات تأثیرات مثبت فراوانی داشته‌اند ولی هیچکدام به معنی دقیق قرآن و سنت را به گونه‌ای بازخوانی امروزی نکرده‌اند که به نظریه‌پردازی ایرانی اسلامی روابط بین‌الملل نزدیک شده باشند.^۱ اما می‌توانند دستمایه اولیه‌ای در این راستا باشند، البته اثر دکتر حقیقت از عمق و روزآمدی بیشتری برخوردار است.^۲

۲-۲-۳. امکان دستیابی به دانش و تخصص مورد نیاز

دنای امروز به گونه‌ای رقم خورده که مراکز علمی، پژوهشی و دانشگاهی با یکدیگر روابط متقابل دارند و امکان حضور استادان و پژوهشگران را در این مراکز و همایش‌های بین‌المللی فراهم است، شرایط برای کسب مهارت‌ها و تخصص‌هایی که برای نظریه‌پردازی لازم است در اختیار همگان قرار دارد و استادان و محققان ایرانی نیز همانند استادان و نظریه‌پردازان بزرگ دنیا، به کتابخانه‌ها و منابع، نشست‌های علمی، مجامع تخصصی و ... دسترسی دارند. البته از وجود محدودیت‌ها و مشکلات بازدارنده موجود در ایران، و امکانات و شرایط تسهیل‌کننده و مشوق در دانشگاه‌های معتبر دنیا نمی‌توان چشم‌پوشی کرد، و قطعاً هر دو دسته عوامل، در پدید آمدن یا نیامدن نظریه‌های روابط بین‌الملل مؤثرند، اما

فصلنامه
پژوهش‌های
روابط بین‌الملل،
دوره دوم، شماره
اول، شماره پیاپی
سوم، بهار ۱۳۹۱

۱. برای نمونه رک: عباسعلی عمید زنجانی، فقه سیاسی، حقوق تعهدات بین‌المللی و دیپلماسی در اسلام، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۹. سیدعبدالقیوم سجادی، دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۳. محمد غفوری، اصول دیپلماسی در اسلام و رفتارهای پیامبر ۶، تهران: نشر مهاجر، ۱۳۸۷. عبدالله جوادی آملی، روابط بین‌الملل در اسلام، قم: مرکز نشر اسرا، ۱۳۸۸. سید محمد موسوی، دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۶.
۲. سید صادق حقیقت، مبانی، اصول و اهداف سیاست خارجی دولت اسلامی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.

مقصود ما این است که به لحاظ ساختاری یا ماهوی، امکانات، ابزارها، مواد یا منابعی وجود ندارد که نظریه‌پردازان روابط بین‌الملل در دانشگاه‌های معتبر دنیا از آن برخوردار باشند و استادان و پژوهشگران ایرانی، عقلاً محال باشد که به این امکانات و منابع دسترسی پیدا کنند. نتیجه اینکه ما باید از قابلیت موجود یعنی امکان کسب دانش و مهارت نظریه‌پردازی استفاده کنیم و همزمان نقاط ضعف در سایر موارد را نیز از بین ببریم.

۳-۲-۳. ژئوپلتیک ایران

خاک ایران در یک منطقه جغرافیائی حساس و مهمی واقع شده و این کشور از موقعیت ژئوپلتیک بالایی برخوردار است. تحولات چند دهه گذشته در عرصه بین‌الملل نیز بر جایگاه ژئوپلتیکی ایران مؤثر بوده است^۱ که از آن جمله می‌توان، به فروپاشی شوروی و بلوک شرق، جنگ تحمیلی هشت ساله علیه ایران، جنگ اول و دوم خلیج فارس، جنگ‌های افغانستان و عراق، سیاست‌های اتخاذ شده توسط کشورهای حوزه خلیج فارس، تحولات زنجیره‌ای مربوط به قیام‌های مردمی در کشورهای عربی و موارد متعددی از این قبیل اشاره کرد که همگی به نوعی با جمهوری اسلامی ایران در ارتباط است و هر کدام می‌تواند منشأ نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل توسط محققان ایرانی بشود.

۴. فرصت‌های نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی

مقصود از فرصت‌های نظریه‌پردازی، شرایط مناسب و گذرایی است که مدتی وجود دارد و می‌تواند در جهت نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی مورد بهره‌برداری قرار گیرد و در صورت عدم استفاده، طبعاً این فرصت‌ها از بین خواهند رفت، ضمن اینکه این فرصت‌های گذرا در اختیار همگان قرار دارد و یکی از راههای تقویت نظریه‌پردازی و ظهور نظریه‌پردازان بزرگ، بهره‌گیری از این فرصت‌های در زمان خود است، فرصت‌های موجود نظریه‌پردازی به سه دسته شرایط بین‌المللی در حال گذار، امکان طرح نگرش‌ها

۱. ر.ک: عزت‌اله عزتی، تحلیلی بر ژئوپلتیک ایران و عراق، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۸۴. / حاکم قاسمی، زهرا ناظری «تحولات ژئوپلتیک در حوزه دریای خزر و تغییر نقش قدرت‌های بزرگ در این منطقه»، فصلنامه بین‌المللی ژئوپلتیک، شماره ۲۳، پاییز ۹۰، ص ص ۱۷۰ - ۱۳۶.

و مکاتب جدید، و گفتمان انقلاب اسلامی تقسیم می‌شوند که به توضیح هر کدام می‌پردازیم:

۴-۱. شرایط بین‌المللی در حال گذار

در چند دهه اخیر و به خصوص در یک دهه اخیر و پس از حملات یازده سپتامبر، شرایط ویژه‌ای بر نظام بین‌الملل حاکم شده است. تحولات گسترده و عمیقی پیش آمده و در حال پیش آمدن است و رشد وسایل ارتباط جمعی، ظهور فضای مجازی، و تحول در دنیای ارتباطات، تحولات عرصه نظام بین‌الملل را سرعت بخشیده است، حرکت‌های اخیر مردمی در کشورهای عربی نیز عاملی به شدت مضاعف در این زمینه به شمار می‌رود. این تحولات سریع، ساختار نظام بین‌المللی را از شرایط آرامش و ثبات نسبی دوران جنگ سرد و قبل از آن خارج ساخته، و به نقطه نسبتاً باثبات جدید نرسانده است، به همین دلیل شاید بتوان گفت نظام بین‌الملل به خصوص از جهت سیاسی و ژئوپلیتیک در حال تجربه دوران گذار است. این دوران دارای ویژگی‌های متعدد چندجانبه و پیچیده‌ای است که موضوع بحث ما نیست ولی عجالتاً از چند جهت می‌تواند در حوزه نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل به ما کمک کند که به اجمال به طرح آن می‌پردازیم.

۴-۱-۱. تغییر ملاک‌ها و شاخص‌های قدرت

اگر در دوره‌های گذشته نظام بین‌الملل قدرت نظامی عامل تعیین‌کننده بود، یا در دوران جنگ سرد بلوک‌بندی کشورها و تسلیحات هسته‌ای نقش مهمی در توازن قدرت بین‌المللی ایفا می‌کرد، هم اکنون عوامل متعدد و پیچیده دیگری به آن‌ها اضافه شده که دنیای مجازی^۱، ارتباطات، فناوری‌های نوین مثل نانو، ظهور قدرت‌های جدید مثل چین، و مواردی از این قبیل، ملاک‌ها و شاخص‌های قدرت را تغییر داده و زمینه‌های متکثر و بیشتری را برای قدرتمند شدن فراهم ساخته است.

۱. رک: مهدی سمتی (سروراستار): مرزهای نو در ارتباطات بین‌الملل، ترجمه حسن بشیر و همکاران، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق ۷، ۱۳۸۸.

۴-۱-۲. امکان ظهور قدرت‌های جدید

تغییر در ملاک‌ها و شاخصهای قدرت، موجب شده که قدرت‌های جدید بتوانند ظهور و بروز پیدا کنند^۱ و با کسب برتری در برخی زمینه‌ها، مجال برتری مطلق را از قدرت‌های سابق بگیرند. جمهوری اسلامی ایران نیز طی سالهای گذشته با موفقیت در برخی عرصه‌های علمی، در برخی زمینه‌های خاص به معدود کشورهایی پیوسته که دارای توان و قدرت برجسته‌ای هستند، و از این طریق توانسته جایگاه خود را در جهان متمایز کند.

۶۳

۴-۱-۳. تحول در عرصه ارتباطات

از جمله ویژگیهای مهم دوران گذار بین‌المللی، تحولات عمیق و گسترده در عرصه ارتباطات، و امکان بهره‌برداری از آن برای همگان است اگر چه ممکن است این فرصت برای همگان کاملاً برابر نباشد یا برخی کشورها آن را تحت سیطره خود بگیرند^۲. تحول در عرصه ارتباطات به خصوص در فضای مجازی، شرایط و امکان‌های بی نظیری در جهت قدرت‌مند شدن و ایفای نقش بین‌المللی فراهم کرده است و طبعاً کشورهایی می‌توانند از این امکان و فرصت استفاده کنند که از توان فرهنگی و انسجام درونی برخوردار باشند. این شرایط نیز می‌تواند فرصتی باشد تا استادان ایرانی بتوانند با بهره‌مندی از آن به نظریه‌پردازی بپردازند.

۴-۲. امکان طرح نگرش‌ها و مکاتب جدید

شرایط دوران گذار و نکاتی که تا اینجا در خصوص آن بیان شد، فرصت جدید دیگری نیز فراهم کرده است و آن امکان طرح نگرش‌ها، نظریه‌ها، و مکاتب جدید علمی در عرصه روابط بین‌الملل است، از جمله دیدگاه‌ها و نگرش‌هایی که می‌تواند در قالب نظریه‌ها و حتی مکاتب گوناگون شکل بگیرد به شرح زیر است:

۱. ر.ک: ریچارد رزکرنس، **پیدایش دولت مجازی**، ترجمه بابک خادمی پاشاکی، تهران: انتشارات پلیکان، ۱۳۸۸.

۲. ر.ک: سید سعیدرضا عاملی، **مطالعات انتقادی استعمار مجازی آمریکا**، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۹.

۴-۲-۱. اخلاق در روابط بین‌الملل

بحث نسبت اخلاق و سیاست و جایگاه اخلاق در روابط بین‌ملت‌ها بحث جدیدی نیست و نظریه‌ها و متون عمیق، مهم و قابل‌اعتنایی در این زمینه وجود دارد، اما دو عامل فرصت‌های جدیدی در این زمینه ایجاد کرده است. نخست اقبال بیشتر مردم و سازمان‌های بین‌المللی به مباحث اخلاقی در سال‌های اخیر^۱، و دوم امکان ورود دیدگاه‌های اسلامی به این عرصه. توضیح اینکه دین اسلام دارای آموزه‌های قوی اخلاقی و انسانی است و این آموزه‌ها تاکنون به طور جدی در حوزه نظریه‌های روابط بین‌الملل مطرح نشده است، اگرچه مباحث اخلاقی خاستگاه و مؤلفه‌های مشترکی دارند و مباحث اخلاقی نشأت گرفته از غرب دارای مشترکات فراوانی با اخلاق مورد نظر اسلام هستند، ولی به هر حال مهم است که دین اسلام و مسلمانان، به ارائه نظریه‌های مستقل در این حوزه بپردازند که ریشه آن‌ها قرآن و سنت باشد.

۴-۲-۲. حضور دین در روابط بین‌الملل

در چند دهه اخیر و به خصوص پس از انقلاب اسلامی، بحث حضور دین در سیاست و روابط بین‌الملل جدی گرفته شد، و بحث توجه به نقش دین در دهه اخیر نیز سیر صعودی داشته است،^۲ این توجه و اقبال به دلیل نقش اساسی و تأثیرگذار دین‌داران و دین‌مداران در روابط بین‌الملل بوده است. اگر چه بخشی از این تأثیرگذاری منفی که بسیار ناچیز بوده به

۱. برای نمونه رک: دیوید پی. مک دانلد، رابرت جی، پاتمن، بتی مسون، پاکر، اخلاق و سیاست خارجی، ترجمه مهدی ذاکریان، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق ۷، ۱۳۸۹. مهدی ذاکریان (به اهتمام)، اخلاق و روابط بین‌الملل، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق ۷، ۱۳۹۰.
۲. برای نمونه رک: اریک او. هانسون، دین و سیاست در نظام بین‌الملل معاصر، ترجمه ارسلان قربانی شیخ‌نشین، تهران: دانشگاه امام صادق ۷، ۱۳۸۹. آنتونی اچ جانز، نلی لاهود، اسلام در سیاست بین‌الملل، ترجمه رضا سیمبر، تهران: دانشگاه امام صادق ۷، ۱۳۸۹. یورگن هابرماس، فرد دالمایر و دیگران، دین و روابط بین‌الملل، ترجمه عسگر قهرمان پور بناب، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ۱۳۸۸. بسام تیبی، اسلام، سیاست جهانی و اروپا، ترجمه محمود سیفی پرگو، تهران: دانشگاه امام صادق ۷، ۱۳۸۹. رضا سیمبر، ارسلان قربانی شیخ‌نشین، اسلام‌گرایی در نظام بین‌الملل؛ رهیافت‌ها و رویکردها، تهران: دانشگاه امام صادق ۷، ۱۳۸۹.

مدد بزرگ‌نمایی رسانه‌های غربی و در راستای برنامه‌های اسلام‌هراسی، با ترور و خشونت همراه شده است اما به هر حال نقش و تأثیر منفی هم قابل چشم پوشی نیست و باید راه‌حلی برای آن اندیشیده شود. با اینکه رسانه‌های غربی بیشتر در صدد منفی جلوه‌دادن چهره دین در روابط بین‌الملل هستند اما واقعیت این است که دین می‌تواند کمک‌کننده باشد و نقش مثبت و سازنده‌ای در روابط بین‌الملل ایفا کند، به خصوص که یکی از مسائل همیشگی روابط بین‌الملل تنش‌ها، منازعات، و جنگ‌های خونبار بوده و ادیان الهی همگی بر عطف، مهربانی، صلح و همزیستی تأکید دارند و پرهیز از خشونت و پایبندی به اصول اخلاقی، از اجزای جدا نشدنی ادیان الهی به شمار می‌رود. طبیعی است که اگر این مباحث به خوبی تبیین شود ارائه چهره خشونت آمیز از دین مجال ظهور و بروز نخواهد داشت.

۴-۲-۳. پررنگ کردن معنویت و آخرت

گرایش به معنویت و آخرت، می‌تواند تأثیرات مهمی بر رفتارهای انسان‌ها بر جای گذارد، و البته طرح این بحث در عرصه روابط بین‌الملل، آسان نیست و از ظرافت‌ها و دشواری‌های خاص خود برخوردار است. با این حال اگر نهادهای مدنی و سازمان‌های مردم‌نهاد، بدون تعصبات ملی و مذهبی و به‌طور دقیق و برنامه‌ریزی شده، بتوانند به طرح این بحث بپردازند و آن را از طریق نهادهای علمی آموزشی مثل یونسکو و آیسکو نیز به پیش ببرند، شاید تا حدی زیادی بتوانند عرصه جدیدی برای طیفی از نظریه‌ها باز کنند و استادان و پژوهشگران ایرانی، با اتکا به مباحث معنویت و آخرت در دین اسلام و آموزه‌های ایران باستان، از این فرصت بهره گرفته و نقش پررنگی در این عرصه از نظریه‌پردازی ایفا کنند.

۴-۳. گفتمان انقلاب اسلامی

بروز انقلاب اسلامی ایران و تحولاتی که در منطقه و جهان پدید آورد و تأثیراتی که بر جای گذاشت بسیار عمیق و گسترده است. چه از بُعد موافق و مثبت نگاه کنیم و چه از

بعد مخالف و منفی، به هر حال انقلاب اسلامی ایران گفتمان جدیدی ایجاد کرد^۱ و نوعی ساختارشکنی در برخی عرصه‌های نظام بین‌الملل به دنبال داشت. این شرایط دارای سه ویژگی مهم است که فرصت نظریه‌پردازی را برای استادان و محققان ایرانی فراهم می‌کند.

۴-۳-۱. عدم تعلق به اردوگاه‌های موجود

قبل از انقلاب اسلامی ایران، بلوک بندی سیاسی تقریباً مشخص و با ثباتی در سطح نظام بین‌الملل شکل گرفته بود و هر کدام از کشورها در قالب اردوگاه‌های موجود یا در جایگاه مشخصی خارج از آن، ایفای نقش می‌کردند، جمهوری اسلامی ایران راه جدیدی در پیش گرفت که با نظم حاکم گذشته تفاوت داشت و به تدریج به شکل‌گیری اردوگاه جدیدی منجر شد که در راستای خواست و منافع قدرت‌های بزرگ و تأثیرگذار نبوده و نیست، فارغ از تبعات مثبت و منفی این روند، این حرکت اقدام مهمی در سطح نظام بین‌الملل تلقی می‌شود و می‌تواند از منظر علمی، منشأ نظریه‌پردازی به خصوص توسط دانشمندان روابط بین‌الملل در ایران شود.

۴-۳-۲. رد نظم موجود و زیر سؤال بردن مشروعیت آن

جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب اسلامی، نظم موجود بین‌المللی را زیر سؤال برد و بیش از سه دهه است که در مقابل قدرت‌های بزرگ و سازمان‌های بین‌المللی مشروعیت این نظم را به چالش طلبیده است، و از سوی دیگر هرگونه اقدام جدید و بازسازی نظم حاکم را که در گفتمان غرب صورت می‌گیرد همچنان رد می‌کند و به طرح مباحث جدیدی پرداخته است^۲ که از سوی قدرت‌های حاکم و نظم مسلط پذیرفتنی نیست، اگر چه برخی دیگر از کشورها به آن اقبال نشان داده‌اند. پدید آمدن چنین شرایطی، زمینه‌های مناسبی را برای نظریه‌پردازان ایرانی فراهم می‌آورد تا از منظر و زاویه جدید به نظریه‌پردازی بپردازند.

۱. ر.ک: هادی آجیلی، صورت‌بندی گفتمان اسلامی در روابط بین‌الملل، تهران: دانشگاه امام صادق ۷،

۱۳۸۹.

۲. ر.ک: هادی آجیلی، پیشین.

۴-۳-۳. شکل‌گیری آرایش جدید

جمهوری اسلامی ایران بیش از سه دهه است که تلاش می‌کند آرایش جدیدی از قدرت را در سطح نظام بین‌الملل پدید آورد و نظم جدیدی را موجب شود که تاکنون سابقه نداشته است، گذشته از تبعات منفی و مثبت این اقدام و گذشته از موفقیت‌ها و ناکامی‌هایی که جمهوری اسلامی در این زمینه داشته است، خود طرح این مسئله و گام‌های نسبی و برخی موفق که برداشته شده، زمینه‌های جدید و مناسبی برای نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل پدید آورده است.

۶۷

۵. اهداف نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی

پرسشی که می‌تواند مطرح شود اینکه نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی، قرار است اساساً با چه هدفی صورت گیرد. گذشته از اینکه صرف نظریه‌پردازی توسط استادان و دانشمندان هر کشوری حائز اهمیت و ارزش است، نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی با سه هدف به شرح زیر می‌تواند صورت پذیرد:

۵-۱. فهم واقعیت‌ها و مسائل موجود روابط بین‌الملل

فهم واقعیت‌ها و مسائل روابط بین‌الملل موجود، طبعاً باید در گفتمان مسلط که عمدتاً غربی است صورت گیرد، اما مهم است که این فهم یک فهم ایرانی از روابط بین‌الملل غربی باشد، نه یک فهم غربی از روابط بین‌الملل غربی. فایده این نوع نظریه‌پردازی این است که منافع و خواسته‌های ایران، در روابط بین‌الملل مسلط غربی بیشتر مورد توجه قرار خواهد گرفت و ایران می‌تواند جایگاه خود را بازیابد. البته قابلیت‌ها و فرصت‌های پیش گفته، کمتر می‌تواند در این نوع نظریه‌پردازی به کمک ما بیاید.

۵-۲. واکنش به سیاست‌ها و اقدامات سایر بازیگران

هدف دوم از نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل، می‌تواند در واکنش به سیاست‌ها و اقدامات بازیگران مسلط و نظریه‌های حاکم در روابط بین‌الملل صورت گیرد و عملکرد و واکنش‌های ایران در نظام بین‌المللی، از حالت شعاری و احساسی خارج شده و قالب‌های علمی به خود بگیرد، در این نوع نظریه‌پردازی، ضمن طرح نظریه‌های رقیب،

هدف اصلی، تأمین و حفظ منافع ایران خواهد بود، قابلیت‌ها و فرصت‌های پیش گفته، در حد بیشتری می‌تواند در این نوع نظریه‌پردازی به ما کمک کند.

۵-۳. کنش و مواجهه فعالانه به منظور تغییر جهت‌ها و ساختارها

سومین هدف از نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل می‌تواند با این رویکرد صورت پذیرد که ایران را به عنوان یک کشور فعال و منشأ اثر و تحول در سطح نظام بین‌الملل جهت بدهد و از او بازیگری فعال و عامل طرح نگرش‌ها، راه‌ها و برنامه‌های جدیدی بسازد که بر پایه سه اصل عقلانیت، دانش و همزیستی به تعامل با نظام بین‌الملل می‌پردازد و در چارچوب عرف و قالب‌های پذیرفته شده از یک سو، و طرح مستدل عقلانی و علمی خلاءها، نارسائی‌ها، بی‌عدالتی‌ها، و مشکلات موجود از سوی دیگر، و بر پایه همزیستی مسالمت‌آمیز و مدارا و گفتگو به تعامل با نظام بین‌الملل می‌پردازد و تأثیرات خود را بر جای می‌نهد و اهداف مورد نظر خود پیگیری می‌کند.

نتیجه‌گیری

نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روابط بین‌الملل، فرصت و امکانی است تا استادان و صاحب‌نظران ایرانی از طریق آن بتوانند ارتقا پیدا کنند و خود را در کنار نظریه‌پردازان بزرگ دنیا قرار دهند، اما پرسشی که پیش می‌آید اینکه آیا استادان و صاحب‌نظران ایرانی، جز از این طریق نمی‌توانند خود را ارتقا دهند و در کنار سایر دانشمندان بزرگ دنیا قرار گیرند؟ آیا راه‌های دیگر بسته است و نظریه‌پرداز شدن فقط در این قالب می‌تواند تحقق پیدا کند و عملی شود؟

پاسخ این است که اولاً رشد هر علمی از جمله نظریه‌پردازی باید در بستر یک سنت علمی و بر مبنای مجموعه‌ای از نگرش‌ها، باورها، تجربه‌های علمی انباشته شده گذشتگان، و نظریه‌های علمی گذشته صورت پذیرد. ثانیاً هم‌اکنون گفتمان مسلط علمی در عرصه نظریه‌پردازی روابط بین‌الملل گفتمان غربی است که مبتنی بر نگرش‌ها، باورها و تجربه‌های علمی آن سرزمین است. بنابراین هر نظریه‌پردازی جدید یا باز شدن هر گونه باب نظریه‌پردازی، یا باید در همان گفتمان غربی صورت گیرد، یا خارج آن، اگر در گفتمان غربی صورت گیرد نظریه‌ای خواهد بود در کنار سایر نظریات نظریه‌پردازان غرب،

و به رشد گفتمان نظریه‌پردازی غربی کمک خواهد کرد، مهم نیست که نظریه‌پرداز از چه ملیت و چه مذهبی باشد چون در آن گفتمان قلم می‌زند و از تجربیات، میراث علمی و منطق و داشته‌های آن استفاده می‌کند متعلق به آن گفتمان خواهد بود، و اگر بخواید خارج از گفتمان غرب نظریه‌پردازی کند لاجرم باید وارد یکی از گفتمان‌های دیگر مثل گفتمان شرق به معنی روسیه و بلوک شرق سابق، گفتمان آمریکای لاتین، گفتمان اسلامی عربی، گفتمان اسلامی ایرانی و مواردی از این قبیل بشود، و چه راهی بهتر و متقن‌تر از این برای نظریه‌پردازان ایرانی وجود دارد که در گفتمان اسلامی ایران وارد شوند و نظریه‌پردازی کنند. ثالثاً بر فرض که استادان و صاحب‌نظران ایرانی بخواهند در گفتمان غربی به نظریه‌پردازی روی آورند چندان موفق نخواهند بود، چون دانشمندان غربی که متعلق به آن تمدن و فرهنگ و گفتمان علمی هستند و از جزئیات و منطق فرهنگ و تمدن و دانش خود اطلاع وافی دارند و به متون اصلی آشناتر از هر کس دیگر هستند در این مسیر بسیار موفق‌تر عمل خواهند کرد و یک استاد ایرانی هر اندازه هم تلاش کند نمی‌تواند از این جهات به پایه آن‌ها برسد، در نتیجه در نظریه‌پردازی موفق نخواهند بود و به یک نظریه‌پرداز برجسته تبدیل نخواهد شد.

نتیجه‌ای که از سه مقدمه فوق به دست می‌آید این است که در عرصه نظریه‌پردازی روابط بین‌الملل، دو راه پیش‌روی استادان و محققان ایرانی وجود دارد، نخست اینکه به نظریه‌پردازی اسلامی ایرانی روی آورند و در این گفتمان به تولید نظریات بپردازند و به نظریه‌پردازان برجسته تبدیل شوند. حتی اگر در نقد سیاست خارجی و عملکرد بین‌المللی جمهوری اسلامی نظریه‌پردازی می‌کنند باز هم این نوع نظریات در گفتمان اسلامی ایرانی صورت گیرد. راه دوم اینکه هیچوقت به نظریه‌پردازان برجسته تبدیل نشوند و همیشه به عنوان استادان درجه دوم مصرف‌کننده نظریات دانشمندان غربی باشند.

منابع

- آجیلی، هادی. (۱۳۸۹). *صورت‌بندی گفتمان اسلامی در روابط بین‌الملل*، تهران: دانشگاه امام صادق ۷.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۶). *مقدمه*، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

اچ جانز، آنتونی، نلی لاهود. (۱۳۸۹). *اسلام در سیاست بین‌الملل*، ترجمه رضا سیمبر، تهران: دانشگاه امام صادق ۷.

او. هانسون، اریک. (۱۳۸۹). *دین و سیاست در نظام بین‌الملل معاصر*، ترجمه ارسلان قربانی شیخ‌نشین، تهران: دانشگاه امام صادق ۷.

ایسرائل، زرار. (۱۳۷۴). *کورش بزرگ*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر ققنوس.
باربور، ایان. (۱۳۶۲). *علم و دین*، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

بروسیوس، ماریا. (۱۳۸۸). *ایران باستان*، ترجمه عیسی عبدی، تهران: نشر ماهی.
پی. مک دانلد، دیوید، رابرت جی، پاتمن، بتی مسون، پاکر. (۱۳۸۹). *اخلاق و سیاست خارجی*، ترجمه مهدی ذاکریان، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق ۷.

توسلی، غلامعباس. (۱۳۷۰). *نظریه‌های جامعه‌شناسی*، تهران: انتشارات سمت.
تیبی، بسام. (۱۳۸۹). *اسلام، سیاست جهانی و اروپا*، ترجمه محمودت سیفی پرگو، تهران: دانشگاه امام صادق ۷.

جادالمولی، حمد، علی محمد البجاولی، محمدابوالفضل ابراهیم. (۱۴۰۸ ق). *ایام العرب فی الجاهلیه*، بیروت: دارالجیل.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). *روابط بین‌الملل در اسلام*، قم: مرکز نشر اسرا.
چرنوف، فرد. (۱۳۸۸). *نظریه و زیر نظریه در روابط بین‌الملل*، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر نی.

حقیقت، سید صادق. (۱۳۸۵). *مبانی، اصول و اهداف سیاست خارجی دولت اسلامی*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۶۱). *پوزیتیویسم منطقی*، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۱.

داندامایف، محمد. (۱۳۷۱). *تاریخ سیاسی هخامنشیان*، ترجمه خشایار بهاری، تهران: نشر کارنگ.

دهقانی فیروزآبادی، سید جلال. (۱۳۸۹). «چگونگی و چیستی نظریه اسلامی روابط بین‌الملل»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، فصلنامه انجمن علوم سیاسی ایران، شماره ۱۸.

- دیاکونف. (۱۳۵۱). *اشکانیان*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات پیام.
- ذاکریان، مهدی (به اهتمام). (۱۳۹۰). *اخلاق و روابط بین‌الملل*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق ۷.
- رزکرانس، ریچارد. (۱۳۸۸). *پیدایش دولت مجازی*، ترجمه بابک خادمی پاشاکی، تهران: انتشارات پلیکان.
- رفیع پور، فرامرز. (۱۳۷). *کندوکاوها و پنداشتها*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۴). *تاریخ مردم ایران*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سالم، عبدالعزیز. (۱۳۸۰). *تاریخ عرب قبل از اسلام*، ترجمه باقر صدری‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سجادی، سیدعبدالقیوم. (۱۳۸۳). *دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام*، قم: بوستان کتاب.
- سمتی، مهدی (سروراستار). (۱۳۸۸). *مرزهای نو در ارتباطات بین‌الملل*، ترجمه حسن بشیر و همکاران، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق ۷.
- سیف‌زاده، سیدحسین. (۱۳۸۹). *نظریه‌پردازی در روابط بین‌الملل؛ مبانی و قالب‌های فکری*، تهران: انتشارات سمت.
- سیمبر، رضا، ارسلان قربانی شیخ‌نشین. (۱۳۸۹). *اسلام‌گرایی در نظام بین‌الملل؛ رهیافت‌ها و رویکردها*، تهران: دانشگاه امام صادق ۷.
- عاملی، سید سعیدرضا. (۱۳۸۹). *مطالعات انتقادی استعمار مجازی آمریکا*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عزتی، عزت‌اله. (۱۳۸۴). *تحلیلی بر ژئوپلیتیک ایران و عراق*، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- علیخانی علی‌اکبر، و همکاران، اندیشه سیاسی متفکران مسلمان (مجموعه نوزده جلدی)، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ۱۳۹۰.
- علیخانی علی‌اکبر، و همکاران. (۱۳۸۶). *سیاست نبوی*، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۹). *فقه سیاسی، حقوق تعهدات بین‌المللی و دیپلماسی در اسلام*، تهران: انتشارات سمت.

غفوری، محمد (۱۳۸۷). *اصول دیپلماسی در اسلام و رفتارهای پیامبر ۶*، تهران: نشر مهاجر.

قاسمی، حاکم، زهرا ناظری. (۱۳۹۰). «تحولات ژئوپلیتیک در حوزه دریای خزر و تغییر نقش قدرت‌های بزرگ در این منطقه»، *فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک*، شماره ۲۳.

کورت، آملی (۱۳۷۸). *هخامنشیان*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر ققنوس.
گیرشمن، رومن. (۱۳۶۴). *ایران از آغاز تا اسلام*، ترجمه محمد معین، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

موسوی، سید محمد. (۱۳۸۶). *دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام*، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

ولسکی، یوزف. (۱۳۸۳). *شاهنشاهی اشکانی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات ققنوس.

هابرماس، یورگن، فرد دالمایر، و دیگران. (۱۳۸۸). *دین و روابط بین‌الملل*، ترجمه عسگر قهرمان‌پور بناب، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

هلزی، هال، و ویلیام لوئیس. (۱۳۶۳). *تاریخ و فلسفه علم*، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران: انتشارات سروش.

همپل، کارل. (۱۳۶۹). *فلسفه علوم طبیعی*، ترجمه حسین معصومی همدانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.